

Article history:

Received 28 March 2026

Revised 05 July 2026

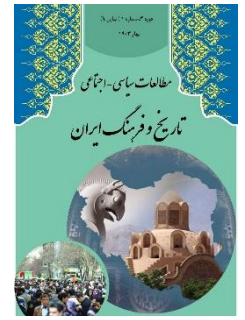
Accepted 12 July 2026

Initial Publication 15 July 2026

Final Publication 23 September 2026

Journal of Social-Political Studies of Iran's
Culture and History

Volume 5, Issue 3, pp 1-18

The Impact of Iranian Liberalism on the Formation of Political
Discourses in the Islamic Republic of IranMorteza. Jafarzadeh Sarvestani¹, Ali Mohammad. Haghighi^{1*}, Ghaffar. Zarei¹¹ Department of Political Science, Lam.C., Islamic Azad University, Lamerd, Iran

* Corresponding author email address: am.haghighi52@iau.ac.ir

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Jafarzadeh Sarvestani, M., Haghighi, A. M., & Zarei, G. (2026). Transformation of the Political-Economic Structures and Cultural-Social Changes of the Rostam Tribe during the Centralized Modernization of the Pahlavi Era (1925–1979). *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 5(3), 1-18.



© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

A B S T R A C T

In this study, Iranian liberalism is understood as an imported body of thought derived from the West and manifested in two religious and secular forms. Although, for pragmatic reasons, neither tendency has ever formally described itself as liberal, both have represented the manner in which liberal thought has been articulated and reflected within Iran's political, historical, and cultural context. At each historical juncture, these tendencies have operated in accordance with prevailing social conditions to explain, advance, or realize Western-oriented thought. Over the past century and a half, Western thought in Iran has largely been introduced through concepts such as freedom, the rule of law, nationalism, modernization, and scientific and rational religiosity, with one or more of these themes becoming prominent depending on the historical circumstances of each period.

This article explains how Iranian liberalism, alongside the authentic religious movement, interacted in various ways with the other principal centers of power in Iranian society—namely, authoritarian rulers and religious scholars—from the Tobacco Protest to the Islamic Revolution and its aftermath. Under different historical conditions, Iranian liberalism assumed distinct forms and presented different public manifestations.

According to the findings of this study, the principal foundation of political and intellectual conflict in Iranian society over the past century and a half has been the aforementioned proposition, which has appeared in a particular form during each historical period. Disputes over the rule of law, constitutional freedom, scientism, human rights, and democracy represent specific manifestations or reductions of this underlying conflict. The common legacy of successive generations of Iranian liberals has been the attempt to marginalize religion and religious scholars from the social and political spheres, even though the aforementioned concepts are not inherently or irreconcilably incompatible with religious commitment.

The revival of religion and religious culture during the 1940s, the developments following the coup of August 19, 1953, and the formulation of liberal rationality on the basis of religious modernism after the 1979 Islamic Revolution confirm that Iranian liberalism has assumed a distinctive form compatible with the historical conditions of Iranian society in each period. This plurality of manifestations, however, does not indicate any fundamental divergence among the shared ideals of successive generations of Iranian liberals, whether religious or secular.

Keywords: liberalism, secularism, political discourses, Iran.

EXTENDED ABSTRACT

The present study examines the impact of Iranian liberalism on the formation and transformation of political discourses in the Islamic Republic of Iran. Iranian liberalism, as conceptualized in this article, is not treated as a direct and unmediated reproduction of classical Western liberalism, but as a historically situated and culturally mediated current of thought that emerged through the encounter between Iranian intellectual traditions, Islamic political culture, nationalism, constitutionalism, and Western modernity. From the Constitutional Revolution onward, Iranian liberalism entered the field of political thought through concepts such as freedom, legality, constitutionalism, rationality, civil society, nationalism, development, and public participation; however, these concepts were never received in a purely Western form. Rather, they were repeatedly reinterpreted, localized, contested, and ideologically reformulated in relation to the religious, political, and social conditions of Iran (Amiri, 2018; Bashiriyeh, 2002). The significance of the subject lies in the fact that the Islamic Republic, despite being founded upon the discourse of political Islam and revolutionary religiosity, has never developed in isolation from rival or adjacent intellectual currents. Liberal concepts, even when rejected at the official ideological level, have continued to appear in different forms within post-revolutionary political discourses, including the discourses of reconstruction, reformism, moderation, technocracy, development, and political participation (Fayyaz, 2013; Sarparast Sadat, 2015). Accordingly, the central argument of this study is that Iranian liberalism has functioned less as an overt hegemonic discourse and more as a hidden, mediated, and sometimes rearticulated conceptual reservoir that has influenced the vocabulary, conflicts, and self-definitions of political discourses in the Islamic Republic.

The theoretical foundation of the study is based on discourse analysis, especially the idea that political meanings are not fixed, natural, or permanent, but are produced through discursive articulation, competition, exclusion, and hegemonic struggle. In this framework, political discourses are organized around central signifiers such as justice, freedom, development, independence, democracy, religion, people, state, and law, while floating signifiers acquire different meanings depending on their location within a particular discursive structure (Tajik, 2004). This approach is particularly useful for analyzing the Iranian case because many of the same concepts—such as freedom, democracy, civil society, legality, and rationality—appear in both liberal and Islamic political vocabularies, yet their meanings differ according to the ideological field in which they are articulated. For example, freedom in liberal discourse is often associated with individual autonomy, civil rights, and limitation of state power, whereas in Islamic revolutionary discourse it is linked to liberation from domination, moral responsibility, divine sovereignty, and resistance to imperial power (Lakzaei, 2002; Vaezi, 2003). Similarly, democracy may be understood as pluralist competition and popular sovereignty in liberal thought, while in religious-democratic discourse it is reformulated through the concepts of religious legitimacy, people's participation, and governance within divine law (Sarparast Sadat, 2015; Tezcur et al., 2012). Therefore, the study does not reduce the political discourses of the Islamic Republic to liberalism, but investigates how liberal signifiers have entered, been transformed by, or been rejected within the broader discursive order of the Islamic Republic.

Historically, Iranian liberalism emerged in the context of Iran's confrontation with Western modernity, military decline, administrative weakness, and the perceived backwardness of the Qajar state. Early Iranian intellectuals and reformers did not initially turn toward the West simply to import abstract philosophical doctrines; rather, they encountered Western power through military defeat, technological superiority, bureaucratic organization, and modern science. The first stage of this encounter was therefore

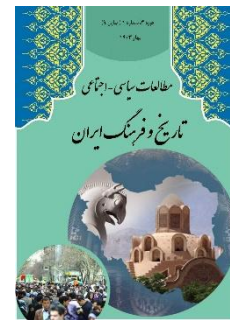
associated with reform, modernization, law, education, and administrative order. However, over time, technical and institutional borrowing gradually expanded into deeper debates about reason, freedom, religion, progress, law, and the meaning of civilization (Akhundzadeh, 1963; Bastani Parizi, 1975). Thinkers such as Akhundzadeh and later reformist intellectuals contributed to the articulation of a modernist and often secular critique of inherited structures, while constitutionalist currents linked legality, parliamentarism, and national awakening to the struggle against despotism (Akhundzadeh, 1963; Bahar, 1978). At the same time, Iranian liberalism developed in two broad forms: a secular form that emphasized nationalism, rationalism, and institutional modernization, and a religious form that attempted to reconcile Islam with freedom, constitutionalism, democracy, and social reform. These two tendencies differed in language and justification, yet they shared several common concerns, particularly the critique of arbitrary power, the demand for legal order, and the attempt to redefine the relation between religion, politics, and modern governance (Amiri, 2018; Vaezi, 2003).

The study employs a qualitative, historical, and discourse-analytic method. The corpus of analysis includes theoretical works on Iranian liberalism, political thought, Islam and liberalism, civil society, democracy, post-revolutionary political discourse, and the historical evolution of Iranian political currents. It also relies on documentary and conceptual analysis of the major political periods of the Islamic Republic, including the early revolutionary period, the Reconstruction era, the Reform era, the Ahmadinejad period, and the Rouhani administration. The analytical procedure is based on identifying central signifiers, floating signifiers, antagonistic frontiers, mechanisms of inclusion and exclusion, and the modes through which liberal concepts were either absorbed, redefined, marginalized, or rejected by dominant political discourses (Fayyaz, 2013; Tajik, 2004). In this regard, the study treats the Islamic Republic not as a single static ideological formation, but as a field of competing discourses in which revolutionary Islam, republicanism, technocratic development, reformist civil society, justice-oriented populism, and moderate pragmatism have struggled to define the meaning of the state, people, freedom, justice, sovereignty, and development. This methodological choice allows the research to move beyond simple binaries such as “Islamic versus liberal” or “religious versus secular” and instead to examine the complex ways in which concepts travel across discourses, acquire new meanings, and become instruments of political contestation (Bashiriyeh, 1999; Hosseinzadeh, 2011).

The findings indicate that the impact of Iranian liberalism on the political discourses of the Islamic Republic has been uneven, indirect, and historically variable. In the early revolutionary period, liberal forces, especially the religious-liberal current associated with the provisional government and the Freedom Movement, attempted to shape the post-revolutionary order through a democratic and constitutional understanding of political authority, but they were gradually marginalized as the discourse of Islamic revolution, clerical leadership, and velayat-e faqih became dominant (Bazargan, 1983; Fayyaz, 2013). During the Reconstruction era, liberal influence appeared primarily in economic and technocratic forms, especially through the prioritization of development, rational administration, market-oriented reform, and economic adjustment; this did not amount to explicit ideological liberalism, but it introduced a pragmatic vocabulary that shifted emphasis from revolutionary mobilization to state-led modernization and economic reconstruction (Fayyaz, 2013; Sariolghalam, 2007). In the Reform era, the influence of Iranian liberalism became more visible in the language of civil society, political development, freedom of expression, rule of law, pluralism, and citizens’ rights, although these concepts were articulated within an Islamic and constitutional framework rather than as a purely secular liberal project (Bashiriyeh, 1999;

[Sarparast Sadat, 2015](#)). In the Ahmadinejad period, the dominant discourse positioned itself against liberal technocracy and reformist pluralism, emphasizing justice, anti-elitism, revolutionary values, and resistance; nevertheless, liberalism remained present as an antagonistic “other” through which the discourse defined its own identity. In the Rouhani period, liberal influence reappeared in the language of moderation, negotiation, global interaction, economic rationality, and technocratic governance, especially in foreign policy and development-oriented statecraft ([Fayyaz, 2013](#); [Sariolghalam, 2007](#)). Thus, Iranian liberalism did not become hegemonic, but its conceptual traces remained active across multiple political formations.

In conclusion, the study shows that Iranian liberalism has influenced the formation of political discourses in the Islamic Republic not by replacing the discourse of political Islam, but by entering into a continuous relationship of interaction, reinterpretation, contestation, and exclusion with it. Its most important effect has been conceptual rather than organizational: it has shaped the vocabulary through which political actors have debated freedom, law, democracy, civil society, development, state authority, and the relation between religion and politics. At different moments, liberal concepts have been absorbed into official discourse, rejected as ideological threats, reformulated in religious language, or used by rival currents to challenge the dominant political order. The history of the Islamic Republic therefore cannot be understood solely as the history of one stable discourse, but should be read as the history of shifting articulations among revolutionary Islam, republicanism, nationalism, technocracy, reformism, justice-seeking politics, and moderated pragmatism. The central contribution of this study is to demonstrate that Iranian liberalism has operated as a persistent but contested undercurrent within the political field of the Islamic Republic. It has never fully displaced the foundational discourse of the Revolution, yet it has repeatedly compelled that discourse and its competing formations to define, defend, revise, or reconstruct their positions on some of the most fundamental concepts of modern Iranian political life.



تأثیر لیبرالیسم ایرانی بر شکل گیری گفتمان های سیاسی در جمهوری اسلامی ایران

مرتضی جعفر زاده سروسستانی^۱، علی محمد حقیقی^{۱*}، غفار زارعی^۱

۱. گروه علوم سیاسی، واحد لامرد، دانشگاه آزاد اسلامی، لامرد، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: am.haghighi52@iaui.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

جعفر زاده سروسستانی، مرتضی، حقیقی، علی محمد، و زارعی، غفار. (۱۴۰۵). تأثیر لیبرالیسم ایرانی بر شکل گیری گفتمان های سیاسی در جمهوری اسلامی ایران. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*. ۵(۳)، ۱-۱۸.



© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

لیبرالیسم ایرانی در این تحقیق اندیشه وارداتی و برگرفته از غرب در دو قالب دینی و سکولار است و اگرچه این دو گرایش با نگاهی مصلحتی هیچ گاه به صورت رسمی نام لیبرال بر خود تنهاده اند، اما نماد چگونگی طرح و انعکاس تفکر لیبرال در فضای سیاسی تاریخی و فرهنگی ایران بوده و در هر مقطع تاریخی مطابق با شرایط جامعه در جهت تبیین نفوذ و یا تحقق تفکر غرب گرایانه حرکت کرده اند/ آنچه از تفکر غرب در یک قرن و نیم اخیر در ایران مطرح شده، عمدتاً در سایه مفاهیمی همچون آزادی، قانون مداری، ناسیونالیسم، تجدد، دین داری علمی و عقلانی قرار داشته که در هر مقطع تاریخی بر حسب شرایط زمانی یک یا چند محور آن برجسته می شده است. در این مقاله بیان میشود که چگونه لیبرالیسم ایرانی با به پای جریان اصیل دینی از جنبش تنباکو تا انقلاب اسلامی و بعد از آن با شیوه های مختلف به تعامل با سایر ارکان قدرت در جامعه ایران یعنی حاکمان مستبد و علمای دینی پرداخته و در شرایط مختلف زمانی، چهره های خاصی از خود نشان داده است. بر اساس این تحقیق زیربنای اصلی منازعه یک قرن و نیم جامعه ایرانی، هم فرضیه ذکر شده بوده که در هر دوره تاریخی به شکلی خاص ظاهر شده است منازعه بر سر قانون مداری، آزادی مشروطه علم گرایی، حقوق بشر و دموکراسی مواردی از تقلیل منازعه زیربنایی ذکر شده میباشد و میراث مشترک تمامی نسل های لیبرال کنار زدن دین و علما از صحنه اجتماع و سیاست بوده است در حالی که مفاهیم ذکر شده تعارض بنیادی و غیر قابل حل با دین مداری ندارد. در دهه بیست بازگشت به دین و فرهنگ دینی بعد از کودتای ۲۸ مرداد و ارائه عقلانیت لیبرال بر پایه نوگرایی دینی بعد از انقلاب اسلامی، ۱۳۵۷ مؤید این واقعیت است که لیبرالیسم ایرانی در هر مقطع تاریخی چهره ای خاص و هماهنگ با شرایط تاریخی جامعه از خود به نمایش گذاشته است و این تعدد چهره ها به معنای وجود اختلاف بنیادی در آرمانهای مشترک نسلهای لیبرال ایرانی اعم از دینی و لائیک نمی باشد.

کلیدواژگان: لیبرالیسم، سکولار، گفتمان های سیاسی، ایران

تحولات سیاسی ایران معاصر همواره تحت تأثیر تعامل، تقابل و رقابت میان گفتمان‌های فکری و ایدئولوژیک مختلف بوده است. در این میان، لیبرالیسم ایرانی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین جریان‌های فکری برخاسته از مواجهه اندیشه ایرانی با مدرنیته غربی، از دوران مشروطه تاکنون، در شکل‌دهی به مفاهیمی چون آزادی، قانون‌گرایی، حقوق شهروندی، حاکمیت قانون، جامعه مدنی و مشارکت سیاسی نقش قابل توجهی ایفا کرده است (Amiri, 2018; Bashiriye, 2002). اگرچه پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ زمینه استقرار گفتمان اسلام سیاسی را فراهم ساخت، اما این تحول به معنای حذف کامل سایر جریان‌های فکری از عرصه سیاست ایران نبود؛ بلکه بسیاری از مفاهیم و انگاره‌های برآمده از لیبرالیسم ایرانی، به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم، در فرآیند شکل‌گیری، تحول و بازتعریف گفتمان‌های سیاسی جمهوری اسلامی حضور یافتند (Sarparast Sadat, 2015).

جمهوری اسلامی ایران از ابتدای تأسیس تاکنون شاهد شکل‌گیری گفتمان‌های متعددی همچون گفتمان انقلاب اسلامی، گفتمان سازندگی، اصلاحات، اصول‌گرایی، عدالت‌خواهی و اعتدال بوده است که هر یک در چارچوبی خاص به بازتعریف مفاهیمی همچون آزادی، مردم‌سالاری، توسعه، مشارکت سیاسی و نسبت دین و دولت پرداخته‌اند (Fayyaz, 2013; Tajik, 2004). در بسیاری از این گفتمان‌ها می‌توان ردپای مفاهیم و ادبیات لیبرالی را، هرچند با قرائتی بومی، اسلامی و انتقادی، مشاهده کرد. از این‌رو، مطالعه تأثیر لیبرالیسم ایرانی بر تحول گفتمان‌های سیاسی جمهوری اسلامی، نه به معنای پذیرش سلطه فکری لیبرالیسم، بلکه به‌منزله بررسی نحوه بازتفسیر، بومی‌سازی، پذیرش یا طرد مؤلفه‌های آن در ساختار اندیشه سیاسی جمهوری اسلامی است (Lakzaei, 2002; Vaezi, 2003).

لیبرالیسم ایرانی، برخلاف الگوی کلاسیک غربی، محصول شرایط تاریخی، اجتماعی و فرهنگی ایران است و در مسیر تحول خود با سنت دینی، اندیشه اسلامی، ملی‌گرایی و الزامات جامعه ایرانی پیوند خورده است. از این‌رو، این جریان را نمی‌توان صرفاً بازتابی از لیبرالیسم غربی دانست، بلکه باید آن را گفتمانی بومی تلقی کرد که در دوره‌های مختلف تاریخی، به‌ویژه پس از انقلاب اسلامی، در تعامل و رقابت با سایر گفتمان‌های سیاسی قرار گرفته است. این تعامل گاه به بازتولید مفاهیم مشترک و گاه به تقابل نظری و سیاسی انجامیده و بر فرآیند سیاست‌گذاری، مشروعیت سیاسی و شکل‌گیری هویت‌های سیاسی تأثیرگذار بوده است (Amiri, 2018; Sariolghalam, 2007).

با وجود پژوهش‌های متعدد درباره لیبرالیسم، اصلاح‌طلبی، اسلام سیاسی و گفتمان‌های جمهوری اسلامی، هنوز پژوهشی که به‌طور مستقل تأثیر لیبرالیسم ایرانی را بر فرآیند شکل‌گیری و تحول گفتمان‌های سیاسی جمهوری اسلامی با رویکرد تحلیل گفتمان بررسی کند، بسیار محدود است (Sarparast Sadat, 2015). این خلأ پژوهشی، ضرورت انجام مطالعه حاضر را آشکار می‌سازد؛ زیرا شناخت میزان و چگونگی تأثیرپذیری گفتمان‌های سیاسی جمهوری اسلامی از مفاهیم لیبرالی، می‌تواند به درک عمیق‌تر از تحولات اندیشه سیاسی معاصر ایران، چرایی تغییرات گفتمانی و روند بازتعریف مفاهیم بنیادین سیاست در جمهوری اسلامی کمک کند.

بر این اساس، پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش اساسی است که لیبرالیسم ایرانی چه تأثیری بر شکل‌گیری و تحول گفتمان‌های سیاسی جمهوری اسلامی ایران داشته است و این تأثیر از طریق چه سازوکارهای مفهومی و گفتمانی تحقق یافته است؟ فرض اولیه پژوهش آن است که اگرچه گفتمان رسمی جمهوری اسلامی بر مبانی اسلام سیاسی استوار است، اما در فرآیند تحول تاریخی خود، برخی مؤلفه‌های لیبرالیسم ایرانی را با بازتعریف ایدئولوژیک و بومی‌سازی مفهومی جذب کرده و در قالب گفتمان‌های مختلف سیاسی بازتولید نموده است (Bashiriye, 2002; Tajik, 2004).

پیشینه تحقیق

بررسی ادبیات پژوهش نشان می‌دهد که مطالعات انجام‌شده درباره لیبرالیسم ایرانی و نسبت آن با گفتمان‌های سیاسی جمهوری اسلامی را می‌توان در سه دسته کلی، شامل پژوهش‌های مرتبط با جریان لیبرالیسم ایرانی، مطالعات تحلیل گفتمان در جمهوری اسلامی ایران و پژوهش‌های مرتبط با دموکراسی، آزادی و اندیشه سیاسی، طبقه‌بندی کرد.

یکی از مهم‌ترین پژوهش‌های این حوزه، مقاله سرپرست سادات با عنوان «الگوشناسی و بازشناسی انتقادی دموکراسی نزد جریان ایرانی متمایل به لیبرالیسم در دوره جمهوری اسلامی» است. نویسندگان با استفاده از رویکرد جریان - گفتمان، الگوی «دموکراسی کثرت‌گرا» را در میان جریان‌های متمایل به لیبرالیسم استخراج می‌کند و نشان می‌دهد که این جریان در بازتعریف مفاهیمی همچون آزادی، حقوق شهروندی و مشارکت سیاسی، قرائتی متفاوت از گفتمان رسمی جمهوری اسلامی ارائه می‌دهد. با وجود ارزش علمی این پژوهش، تمرکز آن بر مفهوم دموکراسی است و به تأثیر این جریان بر تحول گفتمان‌های سیاسی جمهوری اسلامی نمی‌پردازد (Sarparast Sadat, 2015).

در پژوهشی دیگر، واعظی در مقاله «اسلام و لیبرالیسم» به بررسی مبانی نظری لیبرالیسم و نسبت آن با اندیشه سیاسی اسلام پرداخته است. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که هرچند میان دو سنت فکری در حوزه‌هایی مانند آزادی، عدالت و نقش دولت نقاط افتراق جدی وجود دارد، اما برخی مفاهیم در فرآیند گفت‌وگوی فکری میان این دو جریان بازتعریف شده‌اند. این پژوهش بیشتر رویکردی فلسفی دارد و کمتر به تحولات گفتمانی جمهوری اسلامی توجه کرده است (Vaezi, 2003). در سال‌های اخیر، مطالعات تحلیل گفتمان در حوزه سیاست جمهوری اسلامی گسترش یافته است. از جمله، حمیدیان و عباسی در مقاله «تحلیل گفتمان امنیت ملی در بیانیه‌ها و سخنرانی‌های سیاسی ایران پس از انقلاب» با بهره‌گیری از چارچوب فرکلاف، فن‌دایک و لاکلا و موف، نشان دادند که گفتمان امنیت ملی در جمهوری اسلامی بر سازوکارهایی همچون دیگری‌سازی، هویت‌سازی و بازتولید مفاهیم ایدئولوژیک استوار است. اگرچه این پژوهش به موضوع لیبرالیسم نمی‌پردازد، اما از نظر روش‌شناختی، الگویی مناسب برای تحلیل گفتمان‌های سیاسی جمهوری اسلامی محسوب می‌شود (Fayyaz, 2013; Tajik, 2004).

در سطح مطالعات بین‌المللی، Tezcür, Azadarmaki, Bahar و Nayebe در مقاله «Support for Democracy in Iran» با استفاده از داده‌های پیمایشی نشان دادند که نگرش شهروندان ایرانی نسبت به دموکراسی تحت تأثیر متغیرهایی همچون میزان دینداری، رضایت از عملکرد حکومت و سطح تحصیلات قرار دارد. یافته‌های این پژوهش بیانگر آن است که مطالبات مرتبط با آزادی و دموکراسی در جامعه ایران صرفاً برخاسته از جریان‌های سیاسی نیست، بلکه دارای ریشه‌های اجتماعی نیز هست. با این حال، این مطالعه به بررسی تأثیر جریان لیبرالیسم ایرانی بر گفتمان‌های رسمی جمهوری اسلامی نمی‌پردازد (Tezcur et al., 2012). در نظام آفرینش، جهان چنان طراحی نشده است که منافع خصوصی و اجتماعی همواره بر یکدیگر منطبق باشند. در این جهان خاکی نیز چنان ترتیبی نیست که این دو در عمل بر هم منطبق شوند؛ درست نیست که از اصول اقتصاد نتیجه بگیریم، منافع شخصی روشن‌بینانه همواره در جهت منافع عمومی عمل می‌کند. همچنین این مطلب که منافع شخصی معمولاً روشن‌بینانه است، حقیقت ندارد (Bashiriyeh, 2002; Vaezi, 2003).

در مجموع، مرور ادبیات پژوهش نشان می‌دهد که مطالعات موجود عمدتاً در یکی از سه محور «بررسی مبانی نظری لیبرالیسم»، «تحلیل گفتمان‌های سیاسی جمهوری اسلامی» یا «مطالعه دموکراسی و مشارکت سیاسی» متمرکز بوده‌اند. در مقابل، پژوهش مستقلی که با بهره‌گیری از چارچوب نظری تحلیل گفتمان، تأثیر لیبرالیسم ایرانی بر شکل‌گیری و تحول گفتمان‌های سیاسی جمهوری اسلامی را به صورت تاریخی و تطبیقی بررسی کند، کمتر مشاهده می‌شود. از این رو، پژوهش حاضر درصدد است با تلفیق ادبیات اندیشه سیاسی و نظریه تحلیل گفتمان، این خلأ پژوهشی را پوشش دهد.

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف، بنیادی و از نظر ماهیت و شیوه اجرا، کیفی است. روش اصلی پژوهش، تحلیل گفتمان انتقادی با تأکید بر چارچوب نظری لاکلا و موف است. این رویکرد، با تمرکز بر چگونگی شکل‌گیری، تثبیت و تحول گفتمان‌ها، امکان بررسی نحوه تأثیرگذاری مفاهیم و مؤلفه‌های لیبرالیسم ایرانی بر گفتمان‌های سیاسی جمهوری اسلامی ایران را فراهم می‌سازد. بر اساس دیدگاه لاکلا و موف، گفتمان مجموعه‌ای از دال‌ها، مفاهیم و معانی است که پیرامون دال‌های مرکزی سازمان یافته و در فرآیند هژمونیک، به بازتولید یا تغییر روابط قدرت و معنا می‌انجامد (Tajik, 2004).

جامعه پژوهش شامل متون، اسناد و منابع مرتبط با اندیشه سیاسی و گفتمان‌های جمهوری اسلامی ایران است. این منابع شامل آثار نظری و پژوهشی درباره لیبرالیسم ایرانی، اسناد رسمی جمهوری اسلامی، بیانیه‌ها، سخنرانی‌های مقامات عالی‌رتبه، برنامه‌های توسعه، قوانین بالادستی، آثار اندیشمندان حوزه اندیشه سیاسی و مقالات علمی منتشر شده در مجلات معتبر داخلی و خارجی است. نمونه‌گیری به صورت هدفمند انجام شده و تنها منابعی انتخاب شده‌اند که از نظر علمی معتبر بوده و ارتباط مستقیم با پرسش پژوهش داشته باشند. گردآوری داده‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی انجام شده است. در این راستا، اطلاعات مورد نیاز از کتاب‌ها، مقالات علمی پژوهشی، پایان‌نامه‌ها، اسناد رسمی و پایگاه‌های اطلاعاتی معتبر، از جمله SID، نورمگز، ISC، Magiran، Web of Science و Scopus، استخراج شده است. همچنین برای افزایش اعتبار داده‌ها، از منابعی استفاده شده است که دارای فرآیند داوری علمی بوده و در مجلات معتبر منتشر شده‌اند.

تجزیه و تحلیل داده‌ها بر اساس مراحل تحلیل گفتمان لاکلا و موف صورت گرفته است. در مرحله نخست، دال‌های مرکزی و شناور مرتبط با لیبرالیسم ایرانی و گفتمان‌های سیاسی جمهوری اسلامی شناسایی شدند. در مرحله دوم، مفصل‌بندی مفاهیم و نحوه ارتباط میان دال‌ها در هر گفتمان مورد بررسی قرار گرفت. در مرحله سوم، سازوکارهای هژمونیک، نقاط تعارض، عناصر طردشده و شیوه بازتعریف مفاهیم لیبرالی در گفتمان‌های سیاسی جمهوری اسلامی تحلیل شد. در نهایت، با مقایسه گفتمان‌های مختلف جمهوری اسلامی در دوره‌های گوناگون، میزان و نحوه تأثیرپذیری آن‌ها از مؤلفه‌های لیبرالیسم ایرانی تبیین گردید.

به منظور افزایش اعتبار و قابلیت اعتماد یافته‌ها، از روش سه‌سوسازی منابع (Source Triangulation) استفاده شده است؛ بدین معنا که یافته‌های حاصل از اسناد رسمی، آثار نظری و مقالات علمی با یکدیگر مقایسه و تطبیق داده شدند. همچنین برای افزایش روایی تحلیل، تلاش شد داده‌ها از منابع متنوع و معتبر گردآوری و تفاسیر ارائه‌شده بر اساس شواهد مستند و قابل ارجاع صورت گیرد.

در این پژوهش، واحد تحلیل «گفتمان سیاسی» و واحد مشاهده «متون و اسناد سیاسی» است. قلمرو زمانی پژوهش از سال ۱۳۵۷ تا ۱۴۰۴ را در بر می‌گیرد تا امکان بررسی روند تاریخی شکل‌گیری و تحول گفتمان‌های سیاسی جمهوری اسلامی و میزان تأثیرپذیری آن‌ها از مؤلفه‌های لیبرالیسم ایرانی فراهم شود.

لیبرالیسم ایرانی از آغاز تا تبیین نسل اول لیبرال‌های ایرانی

لیبرالیسم ایرانی مفهومی پارادوکسیکال و دارای تناقض درونی است. از یک سو، تفکر و اندیشه‌ای وارداتی، لیبرالی و برگرفته از غرب است و از سوی دیگر، صفت ایرانی دارد. این مفهوم بیانگر چگونگی انعکاس و مطرح شدن تفکر لیبرالی غربی در فضای تاریخی، فرهنگی و دینی ایران است که در هر مقطع، مطابق با شرایط جامعه ایرانی، درصدد تبیین، نفوذ یا تحقق بوده است. این فصل که در ابتدا با چگونگی و چرایی آشنایی ایرانیان با تمدن جدید غرب آغاز می‌شود، به دنبال توضیح این موضوع است که نخبگان و دولتمردان ایرانی در ابتدا برای اخذ تمدن فکری و نظری غرب به آن گرایش پیدا نکردند. در ابتدا، رفع عقب‌ماندگی و شکاف ایجادشده بین ایران و غرب، احساس نیاز و ضرورت

اخذ علوم و فنون غربی را ایجاد کرد و به دنبال آن، شیفتگی، حیرت‌نامه‌نویسی، خودباختگی و تحقیر فرهنگ بومی مطرح شد. با این حال، در این فصل توضیح داده می‌شود که تلاش برای نوگرایی، نوسازی و تجدد، به‌صورت مبنایی تقابلی با دین و اعتقادات دینی - علی‌رغم ایجاد برخی تقابل‌های جزئی - نداشته و نوسازی و رفع عقب‌ماندگی هم بالذات هدفی مثبت و الزامی است.

داستان تقابل و تعارض لیبرالیسم با فرهنگ و نهضت‌های دینی از آنجا آغاز شد که به‌جای اخذ نوسازی، تمدن و پیشرفت، کالایی فکری با نگرش‌هایی جدید به انسان، آزادی، عقل و علم بشری به طرفداران غرب در ایران بخشیده شد و نسخه به نتیجه نرسیده نوگرایی به ابعاد نظری تعمیم داده شد. لیبرالیسم ایرانی داستان روزنامه، چاپخانه، تلگراف، قطار و صنعت و داستان نظم، انضباط دیوانی و اداری و قانون‌مداری نیست؛ داستان مرجعیت و محو بدون انسان است که با چهره‌هایی چندگانه و پوششی، درصدد نفوذ و تبیین در میاد ایرانی برآمده و به‌صورت میراث و سرخطی ماندگار برای اخلاف آن به یادگار گذاشته شد.

غرب‌گرایی بر بستر اصلاح‌گری

اولین روشن‌فکران و لیبرال‌های غرب‌گرای تاریخ ایران، تصویری که از غرب به‌عنوان اصل و مرکز این تمدن جدید و سرخطی فکری برای آیندگان معرفی کردند، نوعی لیبرالیسم بازسازی‌شده بود که گاهی با آیات و روایات بیان می‌شد و گاه اعلان می‌شد که این تفکر جدید نه تنها هیچ تضادی با اسلام و اعتقادات دینی ندارد، بلکه اصل این تفکر از اسلام گرفته شده است (Amiri, 2018). نکته اساسی در ورود تفکر جدید به ایران، نگاهی به مراحل و چگونگی ورود آن و علل نیاز و احتیاج به تفکر جدید بر اساس شرایط تاریخی کشور است.

اولین هدف اصلی دولتمردان، متفکران و نخبگانی که در مراحل اولیه با غرب آشنا شدند، بومی کردن و وارد کردن افکار جدید غربی، تقلید و قلع‌و‌قمع سنت‌ها و عقاید دینی نبود و ایرانیان در آغاز برای گرفتن اندیشه جدید به غرب رو نیاوردند. پروژه نوسازی و اصلاحات که از دوره فتح‌علی‌شاه، توسط عباس‌میرزا شروع شد، در مراحل اولیه تماماً برای جبران عقب‌ماندگی فنی و عملی ایران بر اساس جنبه‌های عینی و مادی تمدن غرب بود و به مبادی نظری و تئوریک آن در آغاز هیچ توجهی نمی‌شد. ارتباط با غرب و رو آوردن به این تمدن در ابتدا ناشی از شناخت فاصله‌ای بود که تمدن جدید و پیشرفت‌هایش در ابعاد مختلف با ایران ایجاد کرده بود. ایرانی‌ها متوجه شدند که بخشی از جهان به نام غرب یا اروپا در ابعاد مختلف از سایر کشورها و بخش‌های دنیا به میزان زیادی جلو افتاده و ایران، به‌عنوان یک قدرت قدیمی و باستانی، جایگاه خود را در جهان از دست داده است، به‌گونه‌ای که دیگر نه تنها نمی‌تواند به منطقه قفقاز لشکر بکشد، دوباره عثمانی‌ها را همانند دوره صفویه شکست بدهد یا هندوستان را فتح کند، بلکه جدا شدن بخش‌هایی از آن به‌صورت یک واقعیت تهدیدآمیز درآمده و کل موجودیت آن دچار ضعف و انحطاط شده است.

ظاهر و باطن افکار اولین لیبرال‌های ایرانی

قانون‌خواهی

غرب‌گرایان برای ایرانی کردن لیبرالیسم، همواره این تفکر را در دو سطح مطرح می‌کرده‌اند و هر آنچه گفته می‌شد، ظاهر و باطنی جداگانه، ولی مرتبط با هم داشت. بر همین اساس، از قانون‌گرایی، علم‌گرایی، عقل‌گرایی، آزادی و ناسیونالیسم در سطح اول برداشت‌هایی مطرح می‌شد که با اعتقادات دینی تعارض و تقابل مبنایی داشت.

میرزا ملکم‌خان در دفتر تنظیمات و کتابچه غیبی خود ادعا می‌کند که با فرستادن محصل به خارج، آوردن مدیر و مهندس فنی، سپردن امور مملکت به آن‌ها، باز کردن پای شرکت‌های خارجی به ایران، احداث راه‌آهن، تأسیس بانک و افزایش تولید محصولات صنعتی می‌توان ایران را به ترقی و پیشرفت رساند (Amiri, 2018). اما بعد از مدتی، از تقلید ظاهری و صوری به عقل و روح تمدن فرنگی می‌رسد و مدعی می‌شود که هم‌وطنان صاحب رأی زمان هنوز درک عمیقی از پیشرفت فرنگی ندارند؛ زیرا چنین تصور می‌کنند که صنایع و مصنوعات

تکنولوژیک آنان بیانگر درجه ترقی آن‌هاست و حال آنکه اصل ترقی اروپا را باید در آیین تمدن اروپایی‌ها جست‌وجو کرد (Amiri, 2018). آخوندزاده هم بعد از مدتی به این نتیجه می‌رسد که باید به اسواد خیال و طرح‌اندازی عقول ارباب تجربه در غرب رسید و توصیه می‌کند که در خیالات یوروپائیان در تحول مردم ایران، تجارب و مصنوعات یوروپائیان سبقت و تقدم داشته باشد (Akhundzadeh, 1963).

لیبرالیسم ایرانی، برخلاف آنچه که در نیمه اولیه دوره قاجار مطرح کردند، با توجه به بی‌قانونی و بی‌نظمی حاکم در دربار قاجار، می‌بایست بعد شکل‌گیری و ساماندهی حکومت بر پایه قانون و تفکیک قوا را برجسته می‌کردند و دربار و استبداد قاجاری را وادار به عقب‌نشینی از مواضع خود می‌کردند، در حالی که برخلاف این واقعیت، با دربار و منشأ اصلی بی‌قانونی و استبداد همکاری می‌کردند و جهت قانون‌خواهی را به سوی مقابله با دین سوق می‌دادند.

لیبرالیسم ایرانی اگر در ملی‌گرایی خود تغییر خط و الغباء را مطرح می‌کند، در ظاهر برای قائمه کردن زوایا از خط فارسی، اصلاح آن برای رسیدن به ترقی و تسریع در تحصیل و تدریس است، اما در نهایت همه را به خط عربی منتسب می‌کند که باید از شر آن خلاص شد.

لیبرالیسم ایرانی در ملی‌گرایی و ناسیونالیسم، نه در مقابله با عوامل انحطاط ایران صداقت و جدیت داشت و نه اسلام را به معنای واقعی آن در توجه به کلمه خود به دارالاسلام و بلاد اسلامی شناخته بود. آن‌ها بر اساس روند لیبرالیسم غربی و چگونگی تحقق آن در غرب که در تقابل با دین و کلیسا مطرح شده بود، از جامعه صلی‌گرایی و ناسیونالیسم ایرانی را به سوی عناد با دین و نفی ارزش‌های دینی سوق دادند و همین سرمشق توسط نسل‌های بعدی غرب‌گرایی در ایران دنبال و پیگیری شد.

لیبرالیسم و گروه‌های راست بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲

دولتی که بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ روی کار آمد، کار خود را با ایجاد وحشت، توقیف روزنامه‌ها، ممنوعیت فعالیت‌های سیاسی - اجتماعی و دستگیری رهبران ملی و فعالان سیاسی شروع کرد. نیروهای اصلی فداییان اسلام، حسین فاطمی و بسیاری از فعالین چپ دستگیر و اعدام و تعداد بیشتری زندانی شدند. گروهی در خدمت دستگاه‌های انتظامی و امنیتی قرار گرفتند و با توجه به اختلاف‌های اساسی گروه‌ها و افراد فعال سیاسی، علاقه و انگیزه مردم برای حمایت جدی از گروه‌های فعال سیاسی و مشارکت در امور از دست رفته بود.

بعد از کودتای ۲۸ مرداد، از نظر فکری در خصوص تبیین یا تبلیغ گرایشی ایدئولوژیکی، لیبرالیسم و ملی‌گرایی چیزی غیر از ادامه راه مصدق، آن هم به صورت کلی و مبهم، نداشت. از نظر عملی، دو طیف لیبرالیسم دینی و سکولار آنچنان دچار اختلاف، تناقض و ضعف مشروعیت و بسیج اجتماعی شده بودند که تلاش‌های آن‌ها در چند مقطع خاص نتیجه و دستاورد چشمگیری نداشت. گروه‌های غرب‌گرا، علاوه بر ضربات رژیم استبدادی، خود دچار اختلاف در چگونگی سازماندهی و اتخاذ استراتژی مقابله با رژیم بودند که بدون برخورد رژیم با آن‌ها هم قادر به تأثیرگذاری در حوادث نبودند.

سوسیالیست‌ها و نیروی سوم دچار انشعاب شده بودند و گروهی به رهبری دکتر خلیجی از آن‌ها جدا و به نهضت مقاومت پیوسته بودند. سران سالخورده و قدیمی ملی‌گرا همچون دکتر سنجابی، اللهیار صالح و حزب ایران، مشی مسالمت‌آمیز و قانونی، همچون شرکت در انتخابات را برای فعالیت پیشنهاد می‌کردند و افراد رادیکال و فعالین دانشجویی شعارها و اقدامات تند را مطرح می‌کردند (Bahar, 1978). پیشکسوت‌های ملی‌گرا به صورت محافظه‌کارانه، با پذیرش واقعیت رژیم، در سال ۱۳۳۴ از نهضت مقاومت خارج و ضربه جبران‌ناپذیری به آن زدند. از نظر آن‌ها، دولت کودتا هم پایگاه قانونی با تشکیل مجلس و هم پایگاه اقتصادی با صدور نفت برای خود پیدا کرده و دیگر به آن نمی‌توان دولت کودتا گفت. با این استدلال، حزب ایران، اللهیار صالح و دکتر بختیار خواهان به رسمیت شناخته شدن دولت شدند و خود را از مقاومت کنار کشیدند. با چنین اختلافاتی که بین اعضای نهضت مقاومت بود، مردم حاضر نبودند خود را برای مقابله با رژیم به خطر جدی بیندازند. بنا

به گفته بازرگان، به علت فقدان همکاری مردمی برای پخش اطلاعیه اعتراض به انتخابات مجلس هجدهم، دو تن از اعضای رهبری، یعنی بازرگان و بختیار، خود مجبور می‌شوند با کرایه یک تاکسی در سطح شهر به پخش اطلاعیه اقدام کنند (Bazargan, 1983). با دستگیری برخی سران نهضت مقاومت در اوایل سال ۱۳۳۴، اختلافات درون‌سازمانی و پراکندگی نیروهای آن‌ها با سرعت بیشتری پیش رفت. ترتیب دادن تظاهرات و اعتصاب برای آن‌ها دشوار و ناممکن (Bahar, 1978) و فعالیت‌هایشان در حد دیدارهایی دوستانه و محفلی محدود شد. سایر گروه‌ها هم به جای تأکید به اصول دینی و فرهنگی، با رویکرد مجدد به غرب و آمریکا دچار اختلافات بیشتر شدند. برخی ملی‌گرایان در سال ۱۳۳۶ طی اطلاعیه‌ای، دکترین ایزنهاور، رئیس‌جمهور وقت آمریکا، برای مقابله با توسعه کمونیسم در کشورهای خاورمیانه را بدون چون‌وچرا پذیرفتند. این اقدام دو نتیجه منفی به دنبال داشت: اول آنکه شاه را از ترس اینکه مبدا آمریکایی‌ها مجدداً ملی‌گراها را به او تحمیل کنند، به سوی آمریکا سوق داد و ثانیاً خود ملی‌گراها را دچار امضاکنندگان اطلاعیه حمایت از دکترین ایزنهاور را ناشیانه و نادرست دانست (Cheney, 1993).

لیبرالیسم دینی در قالب نهضت آزادی

ملی‌گرایی قبل و بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ هیچ‌گاه ایدئولوژی لیبرالی خود را به‌صورت صریح و علنی بیان نکرد و از آن به‌عنوان پشتوانه فعالیت‌های سیاسی خود استفاده ننمود. فعالیت ملی‌گرایان در قالب جبهه‌ای مرکب از طیف‌ها و جناح‌های مختلف برای کسب قدرت و تأثیرگذاری در امور با همکاری دین‌مداران انجام شد. آن‌ها از عکس‌العمل منفی مردم در مقابل جامعه ایرانی نشان می‌داد. دکتر مصدق بعد از کودتا به ضعف ایدئولوژیک جبهه راست در مقطع قبل از کودتای ۲۸ مرداد، عدم تناسب فرهنگ سیاسی بیگانه را با ایدئولوژی‌های وارداتی و بیگانه اطلاع داشتند. عدم موفقیت گروه‌های چپ و راست در مقطع قبل از کودتای ۲۸ مرداد، عدم تناسب فرهنگ سیاسی بیگانه را با جامعه ایرانی نشان می‌داد. دکتر مصدق بعد از کودتا به ضعف ایدئولوژیک جبهه ملی اذعان پیدا کرده بود و خلیل ملکی اعلان می‌کرد که بر اساس ضرورت‌های تاریخی باید با کمال شجاعت و صراحت به سوابق ذهنی غلط گذشته پشت پا در میان این زده و برای ملی‌گرایی یک ایدئولوژی، ایجاد، توسعه و تکمیل کرد (Bahar, 1978; Akbar, 1991). در میان این گیرودار، جنب‌وجوش و رستاخیز جهانی که ایران در آن احاطه شده است، در داخل کشور زمینه از لحاظ یک دکترین سیاسی کاملاً خالی است. حزب توده در حال انحلال و از هم‌پاشیدگی کامل است. آن‌ها نه‌تنها از لحاظ سازمانی، بلکه از لحاظ ایدئولوژیکی نیز در زیر سخت‌ترین ضربات داخلی و خارجی موقعیت خود را به کلی از دست داده‌اند. رژیم فاسد و منحط فئودال - بورژوا نیز هیچ‌گونه فرمول و یا دکترین هماهنگ که احتیاجات ضروری این کشور را برآورد، عرضه نمی‌کند. آن‌هایی که به عنوان ناراحتی خود را رهبران نهضت ملی آینده می‌دانند، آینده‌ای برای ایشان نمی‌توان پیش‌بینی کرد (Akbar, 1991; Bahar, 1978).

بعد از کودتای ۲۸ مرداد، با توجه به پراکندگی نیروهای ملی و ناتوانی آن‌ها در رهبری جریان‌های سیاسی و اجتماعی، افرادی که با روحانیت و نیروهای دینی ارتباط بیشتری داشتند، به ضرورت همکاری با اسلام‌گرایان و استفاده از دین در فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی توجه کردند و ضرورت این همکاری را بیشتر از دوره قبل از کودتا می‌دانستند. سرخوردگی مردم از اختلاف‌های دین در فعالیت‌های اجتماعی و ضرورت این همکاری مکرر و عدم موفقیت آن‌ها باعث شده بود که بار مقاومت و ایستادگی به عهده روحانیون فعال و افراد مرتبط با آن‌ها بیفتد. احزاب و افراد ملی جلسات منظمی برای هماهنگی و گفت‌وگو با همدیگر نداشتند. حزب‌های ملت ایران و ملت ایران حالت صوری داشته و فعالیت خاصی از خود نشان نمی‌دادند (Bahar, 1978).

مسئله مهم دیگر، تفاوت‌های فرهنگی و پابندی یاران ما به مذهب و اصول دین بود. مذهب نزد سران جبهه رنگی نداشت. همین نکات بود که ما را بر آن داشت که جلسات مستقلی تشکیل داده، کم‌کم گرد محور استقلال، آزادی و همچنین تدین و پابندی به فکر اسلامی،

جمعیت سیاسی مستقلی به نام نهضت آزادی ایران ایجاد نماییم که در موضع‌گیری‌های سیاسی با جبهه ملی همگام باشد (Bazargan, 1983).

لیبرالیسم دینی، علی‌رغم مقصد مشترک با ملی‌گراها، تنها در داشتن انگیزه و محرک با آن‌ها تفاوت داشت. بنا به گفته بازرگان: محرک بعضی ممکن است ناسیونالیسم، بعضی دیگر عواطف انسانی با تبعیض‌های نژادی و محرک بعضی‌ها سوسیالیسم باشد... جبهه‌های ملی در همه جای دنیا مجمعی از سنن، افکار و رنگ‌های مختلف می‌تواند باشد، ولی برای ما و برای عده زیادی از همفکران و شاید اکثریت مردم ایران، محرکی جز مبانی و معتقدات مذهبی اسلامی نمی‌توانست وجود داشته باشد (Bazargan, 1983).

لیبرالیسم ایرانی بعد از پیروزی انقلاب اسلامی

گروه‌های لیبرال که با تأکید بر تمکین شاه به قانون اساسی تا ماه‌های آخر عمر رژیم شاهی، سرنگونی نظام شاهنشاهی را به‌عنوان یک هدف مطرح نکرده بودند، بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، ایجاد حکومتی دموکراتیک را در دستور کار خود قرار دادند. در حالی که طیف سکولار با توجه به غلبه گفتمان حکومت دین، علی‌رغم بازسازی موقت خود، نتوانست به ایفای نقشی مؤثر بپردازد، طیف دینی با توجه به پیوستگی و ارتباطاتی که با نهضت روحانیت داشت، به ایفای نقش تعامل و همکاری و پس از آن، به چالش عملی و سپس چالش نظری با طرفداران حکومت اسلامی پرداخت. اختلاف جدی بر سر عنوان و شکل حکومت آینده، اصل ولایت فقیه، تقابل با شورای موقت انقلاب و مجلس خبرگان در نهایت منجر به کناره‌گیری و حذف دولت موقت و دولت بنی‌صدر شد.

لیبرالیسم دینی از اوایل دهه شصت در حوزه‌های فرهنگی، هنری، فکری و فضاهایی که در دانشگاه‌ها، مطبوعات و محافل روشنفکری پیدا کرده بود، ادامه حیات داد و در مدتی کمتر از یک دهه بخش‌هایی از جریان منتقد و نوگرایی دینی مرتبط با نظام را با خود همراه کرد. آن‌ها همزمان به تلاش فکری برای بازسازی خود، پیشینه‌سازی و بیان دیدگاه‌های نظری خود در عرصه‌های دین، سیاست، نوگرایی و دموکراسی دینی پرداختند. در این بخش، ابتدا تلاش‌های عملی و تعامل لیبرالیسم، به‌ویژه بخش دینی آن، در نظام نوپای اسلامی بیان می‌شود. در بخش دوم، به عرصه‌های مختلف نوگرایی همچون انگیزه و اهداف، روش‌های معرفت‌شناسی دین، سکولار و عرفی کردن آن پرداخته می‌شود.

لیبرال‌ها و انقلاب اسلامی ایران

از دهه چهل، با از میان رفتن و تضعیف گروه‌های غیر اسلامی، گفتمان حاکم بر نیروهای مخالف رژیم، گفتمان دین‌مداری بود و تنها بخش‌هایی از نیروهای لیبرال که به‌صورتی التقاطی با پوشش دین و همکاری با علمای دینی فعالیت می‌کردند، حضور قابل‌توجهی در صحنه اجتماع و سیاست داشتند. غلبه گفتمان دینی، به‌ویژه در دهه پنجاه، جایی برای مطرح شدن تفکر لیبرالی باقی نگذاشت. از نیمه دوم دهه پنجاه، با پیروزی دموکرات‌ها در آمریکا و اعلام سیاست حقوق بشر کارتر، نوعی فضای باز سیاسی محدود در جامعه ایجاد شد. ملی‌گرایان امیدوار بودند با انتقاد از عملکرد دولت، نظام شاهنشاهی را در چارچوب قانون اساسی محدود کنند. آن‌ها در تابستان ۱۳۵۶ با ارسال نامه‌ای سرگشاده به شاه یادآوری کردند که مرجع دیگری برای خطاب و تقدیم مشروحه سرگشاده خود نیافته‌اند و نظام شاهنشاهی را برداشتی کلی از نهاد اجتماعی حکومت در پهنه تاریخ ایران می‌دانند که با انقلاب مشروطیت در ایران تعریف قانونی گردیده است (Bahar, 1978).

موضع سیاسی طیف‌های لیبرال، مرکب از ملی‌گراها، روشنفکران سکولار و نهضت آزادی، تشکیل حکومتی لیبرال دموکراسی در قالب سلطنت مشروطه بود و آن‌ها اعتقادی به انقلاب و مقابله قهرآمیز برای سرنگونی رژیم شاه تا ماه‌های آخر عمر رژیم نداشتند. مهندس بازرگان یادآوری می‌کند که او به هیچ وجه طرفدار سرنگونی شاه از طریق انقلاب نبوده (Bazargan, 1983). و حتی به حضرت امام (ره) پیشنهاد مبارزه قانونی و حرکت گام‌به‌گام می‌دهد که حضرت امام (ره) در جواب بازرگان با صراحت می‌گوید: به کار تدریجی نه انتظار ما یک روز و حتی یک دقیقه را هم نباید از دست بدهیم؛ ملت آماده انقلاب است. این انقلاب اگر حالا نشود، هرگز نخواهد شد (Bazargan, 1983).

جریان لیبرال - دموکرات درون حاکمیت، متشکل از اعضای دولت موقت و تعدادی از اعضای شورای انقلاب و بنی‌صدر و طیف وی، جریانی که بخشی از آن مستقل از مسئولیت‌های اجرایی صدر انقلاب از نظر حزبی در نهضت آزادی ایران متبلور بود و بخشی نیز بنی‌صدر و اطرافیان را در بر می‌گرفت (Fayyaz, 2013).

این طیف، برخلاف ملی‌گراهای مخالف انقلاب و مارکسیست‌ها که با حکومت اسلامی روبه‌رو شدند و در نهایت نابودی تشکیلات سیاسی آن‌ها رقم خورد (Akbar, 1991)، با تفکر حکومت اسلامی به‌طور مستقیم به تقابل نپرداختند و جانب احتیاط را نگاه داشتند و در نتیجه، برداشت لیبرالیستی را در قشر خاصی از جامعه حفظ کردند (Amiri, 2018) و در ادامه روند و استمرار حکومت اسلامی، به ایفای نقشی شکل‌های مختلف در جهت پیگیری حکومت دموکراتیک سکولار پرداختند.

دولت موقت در خط مصادره انقلاب

قبل از پرداختن به بحث علل واگذاری تشکیل دولت موقت به مهندس بازرگان و چرایی کناره‌گیری و جدایی آن‌ها از صف انقلاب، پرداختن به این نکته ضروری است که آیا ورود نهضت آزادی و برخی ملی‌گراها به درون انقلاب، به دلیل تغییر مواضع و نگرش‌های اساسی آن‌ها درباره حکومت اسلامی بوده یا اینکه آن‌ها با حفظ آرمان‌ها و هویت فکری و نظری خود که حکومت دموکراتیک اساس آن بود، به صف انقلاب پیوستند؟ به عبارت دیگر، آیا آن‌ها آرمان‌های انقلاب اسلامی را که در صحبت‌ها، اعلامیه‌ها و مصاحبه‌های حضرت امام (ره) چارچوب‌هایش مشخص شده بود، پذیرفته بودند یا درصدد مصادره انقلاب و هدایت آن با توجه به فرصتی که نصیب‌شان شده بود، برآمدند؟

لیبرالیسم ایرانی در گفتمان سازندگی - دولت مرحوم هاشمی رفسنجانی

دولت سازندگی (۱۳۶۸-۱۳۷۶) به‌عنوان یکی از مهم‌ترین دوره‌های تحول گفتمانی در تاریخ جمهوری اسلامی ایران، نقطه عطفی در مواجهه با مفاهیم لیبرال و نوسازی اقتصادی - سیاسی محسوب می‌شود. در این دوره، گفتمانی شکل گرفت که اگرچه خود را در چارچوب نظام جمهوری اسلامی تعریف می‌کرد، اما به‌وضوح از مؤلفه‌های لیبرالیسم ایرانی، به‌ویژه در ابعاد اقتصادی و تکنوکراتیک، متأثر بود. بر اساس تحلیل‌های موجود، بزرگ‌ترین ضربه تفکر لیبرالیسم در دوره آقای هاشمی رفسنجانی، تلاش برای تغییر گفتمان حاکم بر نظام از «ارزش‌های انقلابی» به «عقلانیت اقتصادی لیبرال» و نهادینه‌سازی آن در ساختارهای حکمرانی بود که در بیانات و نگرش‌های امامین انقلاب نیز بازتاب یافته است. این اقدام، زمینه‌ساز شکل‌گیری جریان‌های فکری‌ای شد که در پی تغییر مبانی انقلاب از درون بودند و پیامدهای آن تا امروز در قالب شکاف طبقاتی و نفوذ گفتمان‌های رقیب ادامه یافته است. به عبارت دیگر، دولت سازندگی به‌جای نهادینه‌سازی فرهنگ شهادت و ایثار در عرصه‌های مختلف، ساختار اقتصاد کشور را بر پایه‌های لیبرالی و الگوی سرمایه‌داری پی‌ریزی کرد و این ریل‌گذاری در دولت‌های بعدی نیز ادامه یافت (Fayyaz, 2013; Sariolghalam, 2007).

دولت سازندگی با اتخاذ سیاست «تعدیل اقتصادی» و آزادسازی قیمت‌ها، عملاً اصول اقتصاد لیبرال را در دستور کار قرار داد. منتقدان معتقدند این رویکرد، هرچند با شعار «سازندگی» همراه بود، اما در عمل به ایجاد شکاف طبقاتی و رشد روحیه اشرافی‌گری انجامید. پی‌ریزی ساختار اقتصادی ما بر پایه‌های لیبرالی و الگوی سرمایه‌داری، شکل گرفت و استمرار پیدا کرد. در دوره سازندگی، نه‌تنها شاهد نهادینه شدن انقلاب اسلامی نبودیم، بلکه رفتار سیاسی ناشی از تصمیمات دولت سازندگی با گفتمان انقلاب اسلامی زاویه داشت.

لیبرالیسم ایرانی در گفتمان دولت خاتمی

دولت سید محمد خاتمی (۱۳۸۴-۱۳۷۶) بدون تردید یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین دوره‌های تحول گفتمانی در تاریخ جمهوری اسلامی ایران است. این دوره را می‌توان اوج تأثیرپذیری گفتمان سیاسی رسمی از مفاهیم و ارزش‌های لیبرال دانست؛

۱. تضعیف گفتمان انقلابی از درون

دولت خاتمی با تأکید بر مفاهیمی چون «جامعه مدنی»، «توسعه سیاسی» و «آزادی»، گفتمانی را شکل داد که در عمل از دال مرکزی «عدالت» و «مقاومت» که پایه‌های گفتمان انقلاب اسلامی را تشکیل می‌دهند، فاصله گرفت. این چرخش گفتمانی، به تدریج مرزهای هویتی انقلاب را در برابر مفاهیم وارداتی و ناسازگار کمرنگ کرد و زمینه‌ساز تعمیق شکاف میان گفتمان اصلاح‌طلبی و گفتمان رسمی نظام شد. این شکاف که ریشه در رویکرد گفتمان اصلاح‌طلبی داشت، به مرور به دوگانگی «اصلاح‌طلبی» و «اصول‌گرایی» در فضای سیاسی ایران انجامید و سرمایه اجتماعی مبتنی بر اعتماد ملی را به شدت تضعیف کرد (Fayyaz, 2013; Hosseinizadeh, 2011).

۲. انعطاف‌پذیری و نفوذپذیری در سیاست خارجی

سیاست خارجی دولت خاتمی که مبتنی بر «تنش‌زدایی»، «گفت‌وگوی تمدن‌ها» و «تعامل با غرب» طراحی شده بود، گرچه دستاوردهایی در حوزه روابط بین‌الملل داشت، اما به تدریج با نقد «انعطاف‌پذیری بیش از حد» و «نفوذپذیری» مواجه شد. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که رویکرد لیبرالیستی این دولت در حوزه سیاست خارجی، ایران را در برخی موارد منفعل کرد و تضعیف جایگاه منطقه‌ای آن را به همراه داشت. این رویکرد که با نظریه لیبرالیسم در روابط بین‌الملل قابل تحلیل است، در عمل به جای تقویت استقلال و عزت ملی، زمینه‌ساز مطالبات حداکثری از سوی غرب شد و فضای داخلی را برای شکل‌گیری جریان‌های انتقادی که دولت را به انحراف از آرمان‌های انقلابی متهم می‌کردند، فراهم آورد.

لیبرالیسم ایرانی در گفتمان دولت احمدی‌نژاد

دولت محمود احمدی‌نژاد (۱۳۸۴-۱۳۹۲) در نقطه مقابل گفتمان اصلاح‌طلبی دولت خاتمی شکل گرفت و می‌توان آن را واکنشی را به نفوذ لیبرالیسم پنهان در دوره قبل دانست. این گفتمان، برخلاف دولت‌های پیشین که به نوعی با مفاهیم لیبرال، هرچند به صورت پنهان، گفت‌وگو می‌کردند، با غیریت‌سازی و مرزبندی صریح با هرگونه مؤلفه لیبرال، سعی در بازتعریف هویت گفتمان انقلاب اسلامی داشت؛ که نه به صورت جذب، بلکه به صورت دفع و طرد، بر شکل‌گیری گفتمان سیاسی تأثیر گذاشته است.

بر اساس تحلیل گفتمان‌های سیاسی و منابع موجود، بزرگ‌ترین ضربه دولت احمدی‌نژاد با تفکر لیبرالیسم به انقلاب اسلامی را می‌توان در تلاش برای بازتعریف و تغییر مبانی فکری انقلاب از طریق نگرش‌های التقاطی و شبه‌اومانیستی دانست که با نفی حکومت دینی و تضعیف جایگاه ولایت فقیه همراه بود. هرچند این دولت با شعارهای عدالت‌محوری و انقلابی به قدرت رسید، اما جریان نزدیک به آن، معروف به «جریان انحرافی»، به تدریج خطوط فکری‌ای را ترویج کرد که ریشه در اندیشه‌های غیردینی داشت.

نفی اساس حکومت دینی و بازتعریف دین

یکی از مهم‌ترین خطاهای اندیشه‌ای این جریان، تلاش برای نفی حکومت دینی بود. محمود احمدی‌نژاد صراحتاً بیان کرده است که: «ما اصلاً حکومت دینی نداریم. این واژه‌ای غلط و من‌درآوردی است. دین برای رهایی انسان آمده است، نه برای حاکمیت بر انسان» (Fayyaz, 2013). همچنین اسفندیار رحیم‌مشایی، از نزدیکان وی، به صراحت اعلام کرده بود که «دوره اسلام‌گرایی به پایان رسیده است» (Fayyaz, 2013). این رویکرد در تقابل آشکار با اصل ولایت فقیه و مبانی جمهوری اسلامی قرار داشت و نظام ارزشی انقلاب را از درون تضعیف می‌کرد.

لیبرالیسم ایرانی در گفتمان دولت حسن روحانی

بر اساس بیانات امامین انقلاب اسلامی، بزرگ‌ترین ضربه دولت حسن روحانی با تفکر لیبرالیسم به انقلاب، تلاش برای تحویل «عزت و استقلال» کشور به غرب و اولویت‌دهی به روابط با بیگانگان بر آرمان‌های انقلاب بود که با نفوذ گفتمان لیبرالیستی و انعطاف‌پذیری بی‌نهایت در عرصه سیاست خارجی همراه شد.

۱. اولویت دادن به غرب و تحویل عزت و استقلال

مهم‌ترین انتقاد وارد بر دولت روحانی، اولویت‌دهی به مناسبات با غرب بر آرمان‌های انقلاب و منافع ملی بود. از منظر رهبری، این رویکرد نشان‌دهنده نفوذ تفکر لیبرالی است که «مذاکره با بیگانگان» را محور همه راه‌حل‌ها می‌داند. در این نگاه، طرح «برجام» به‌عنوان محور اصلی سیاست خارجی دولت تدبیر و امید، به نقطه‌ای تبدیل شد که تمام توان و سرمایه کشور برای جلب رضایت طرف مقابل هزینه شد و «دال مرکزی» تمام اظهارنظرهای رئیس‌جمهور گردید (Sariolghalam, 2007; Fayyaz, 2013). این رویکرد با نگاه امام خمینی (ره) که «آشتی‌ناپذیری با آمریکا» را یک اصل می‌دانست و خطر لیبرالیسم را جدی‌تر از کمونیسم معرفی می‌کرد، در تضاد کامل قرار داشت. به باور ایشان، لیبرالیسم می‌تواند «به اسم مذهب نیز جلو آید» و بزرگ‌ترین خطر برای انقلاب باشد؛ خطری که از طریق نفوذ در روحانیت و بدنه گروه‌های مذهبی خود را نشان می‌دهد.

رهبر معظم انقلاب نیز در آخرین دیدار با دولت دوازدهم، بر این نکته تأکید کردند که «مبنای کارها بایستی پیشبرد اهداف انقلاب باشد... باید برای این اهداف کار کرد؛ تلاش و هدف بایستی این باشد و با آن اهداف تطبیق بکند» (Fayyaz, 2013). این فرمایش، ناظر بر آن است که دولت روحانی با انعطاف‌پذیری بی‌نهایت در عرصه سیاست خارجی و اولویت‌دهی به غرب، از مبانی و اهداف اصیل انقلاب فاصله گرفت.

۲. انعطاف‌پذیری بی‌نهایت در مقابل بیگانگان

دولت روحانی با تأکید بر «رفع تحریم‌ها» به‌عنوان کلید همه مشکلات، اقتصاد کشور را شرطی و وابسته به اراده غرب کرد (Sariolghalam, 2007). این رویکرد که در تقابل با اقتصاد مقاومتی و خوداتکایی، مورد تأکید رهبری، قرار داشت، نه‌تنها به کاهش تحریم‌ها منجر نشد، بلکه وابستگی کشور را افزایش داد و زمینه‌ساز نفوذ گفتمان لیبرال در عرصه سیاست‌گذاری اقتصادی شد. این دولت به‌جای تمرکز بر ظرفیت‌های داخلی، «حل مشکلات کشور را در گرو رضایت آمریکا و غرب» می‌دانست. این همان «کدخدا خواندن آمریکا» است که از منظر تحلیل‌گران انقلابی، نشانه بارز نفوذ لیبرالیسم در ساختار حاکمیت محسوب می‌شود (Fayyaz, 2013) و «بزرگ‌ترین ضربه به انقلاب از سوی کسانی است که با اشرافیت خو گرفته‌اند».

۳. نفوذ «گفتمان لیبرالیسم» و بازگشت به راه طاغوت

از منظر جریان‌شناسی انقلاب، دولت روحانی و جریان نزدیک به آن، ادامه‌دهنده راه دولتی تلقی شدند که در آن، بیگانگان، به‌ویژه آمریکا، به‌عنوان مرجع حل مشکلات معرفی می‌شوند. این رویکرد، مشی لیبرالیسم اقتصادی را که حسن روحانی خود در سال ۱۳۶۲ آن را خطری بزرگ خوانده و گفته بود «متأسفانه لیبرالیسم اقتصادی پوششی پیدا کرده به عنوان پوشش زیبا و مقدس مذهبی»، در عمل پیاده کرد (Fayyaz, 2013; Sariolghalam, 2007). به عبارت دیگر، دولت تدبیر و امید، همان «لیبرالیسم اقتصادی» را که زمانی از آن برحذر می‌داشت، در قالب یک «پوشش زیبا»؛ گشایش اقتصادی و رفع تحریم‌ها؛ به اجرا درآورد و زمینه‌ساز فاصله گرفتن نظام از آرمان‌های عدالت‌محور و تضعیف استقلال اقتصادی شد.

بزرگ‌ترین ضربه دولت روحانی با تفکر لیبرالیسم، اولویت‌دهی به غرب و انعطاف‌پذیری بی‌نهایت در عرصه سیاست خارجی بود که در عمل به تحویل استقلال و عزت ملی و نفوذ گفتمان لیبرال در ساختار حکمرانی انجامید. این رویکرد که در تقابل با آرمان‌های استکبارستیزانه امام خمینی (ره) و تأکید رهبری بر اقتصاد مقاومتی و خوداتکایی قرار داشت، مرزهای گفتمانی انقلاب را در معرض خطر جدی قرار داد و زمینه‌ساز بحران‌های اقتصادی و وابستگی شد. به عبارت روشن‌تر، جریان لیبرال با تکیه بر شعارهای فریبنده، رویکرد انقلابی را به تکنوکراسی وابسته تبدیل کرد و نظام را از آرمان‌های اصلی خود تهی ساخت.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با واکاوی تأثیر لیبرالیسم ایرانی بر شکل‌گیری گفتمان‌های سیاسی در جمهوری اسلامی، نشان داد که این جریان فکری هرگز نتوانسته به‌عنوان یک گفتمان مسلط ظاهر شود، اما همواره در قالب «لیبرالیسم پنهان» در لایه‌های زیرین گفتمان‌های سیاسی حضور داشته است. این یافته، با تأکیدات مکرر امامین انقلاب اسلامی بر ماهیت و خطرات لیبرالیسم هم‌خوانی کامل دارد و ضرورت شناخت و مقابله با این جریان فکری را آشکار می‌سازد.

در منظومه فکری امامین انقلاب، نقد لیبرالیسم مبتنی بر تقابل دو جهان‌بینی «انسان‌محوری» در برابر «خدا‌محوری» است. مقام معظم رهبری با اشاره به ریشه‌های فکری لیبرالیسم، آن را حاصل «تفکر انسان‌گرایی (اومانیزم)» معرفی کرده و می‌فرماید: «در لیبرالیسم، منشأ آزادی به عنوان یک حق یا یک ارزش، عبارت است از تفکر انسان‌گرایی؛ چون محور عالم وجود و محور اختیار در این عالم، انسان است؛ آن هم بدون اختیار معنی ندارد؛ پس باید اختیار و آزادی داشته باشد.»

امام خمینی (ره) نیز بر همین اساس، انسان‌شناسی لیبرال را که مبتنی بر «میل‌گرایی و سودانگاری» است، به چالش کشیده و در مقابل، الگوی «انسان متعهد و مسئول» را در چارچوب ارزش‌های الهی ترسیم کرده‌اند. در نظریه لیبرال‌دموکراسی، «انسان تنها مرجع تعیین غایات خویش و یگانه معیار هر غایت، حقیقت و ارزش، و مستقل از هرگونه نیروی ماوراءالطبیعی و فراانسانی است». از منظر امام، این نگاه که «همه حقوق از اراده و خواست مردم ناشی می‌شود» و «خرد و اراده همه یا اکثریت مردم، یگانه سرچشمه قانون شناخته می‌شود»، نه تنها حقوق الهی را نادیده می‌گیرد، بلکه در صورت تزامم با حقوق فردی، حقوق اجتماعی را قربانی می‌کند.

مقام معظم رهبری با نگاهی تاریخی، تجربه غرب و لیبرالیسم را «تجربه‌ای ناموفق» توصیف کرده و می‌فرماید: «محصول تجربه غرب در نظام‌های اجتماعی، یکی فاشیسم است، یکی کمونیسم است، یکی هم لیبرالیسم است (حاکمیت مطلق‌العنان امروز دنیا که مظهرش آمریکا است و نورچشمی و عزیزکرده‌اش هم اسرائیل است). همه جنایت‌هایی که تقریباً در طول صد و پنجاه سال اخیر صورت گرفته - از آغاز روشنفکری غربی در عرصه عمل - محصول تجربه غرب است؛ یک قلم آن، دو جنگ جهانی است که میلیون‌ها کشته بر ملت‌ها تحمیل کرد». ایشان همچنین به ناکارآمدی لیبرال‌دموکراسی در جلوگیری از تجاوزات و ظلم‌ها اشاره کرده و می‌فرماید: «در بسیاری از کشورهایی که پرچم دیکتاتوری ندارند، بلکه پرچم آزادی و لیبرالیسم و تکیه به رأی مردم دارند، باطن کار همان دیکتاتوری و تسلط بر اراده‌های مردم است.»

یکی از محورهای اساسی بیانات امامین، تمایز بنیادین میان مردم‌سالاری دینی و لیبرال‌دموکراسی است. امام خمینی (ره) با ارائه الگوی «مردم‌سالاری دینی»، در تقابل با لیبرال‌دموکراسی که مبتنی بر «اصول عرفی، انسان‌محورانه، فردگرایانه و سودانگاران» است، حکومتی مردمی اما «مبتنی بر ارزش‌های دینی و در چارچوب احکام الهی» را مطرح کردند. ایشان در عصری که ادعا می‌شد دین مرده است، «اسلام در صومعه» را به «اسلام در صحنه» تبدیل کرده و بر وجه جامعه‌سازی و نظام‌پردازی دین تأکید نمودند.

مقام معظم رهبری نسبت به تحریف و مصادره شخصیت امام خمینی (ره) و آرمان‌های انقلاب توسط جریان‌های مختلف، از جمله لیبرال‌ها، هشدار داده و می‌فرماید: «امام را صریح باید آورد وسط میدان. مواضعش بر علیه استکبار، مواضعش بر علیه ارتجاع، مواضعش علیه لیبرال‌دموکراسی غرب، مواضعش بر علیه منافقان و دورویان را باید صریح گذاشت.»

ایشان همچنین تأکید دارند که انقلاب اسلامی در خلأ متولد نشد و همه مفاهیم رایج در گفتمان‌های رقیب را با آگاهی کامل نفی کرد: «بعضی کسان خیال می‌کنند اصطلاحات و تعبیرات معرفتی فراهم‌آمده در اردوگاه به اصطلاح لیبرال‌دموکراسی غرب که وارد کشور می‌شود، سوغات‌های جدید و حرف‌های تازه‌ای است که انقلاب آن‌ها را نشنیده است و حالا باید انقلاب و انقلابیون این حرف‌ها را بشنوند؛ این

خطاست. انقلاب در خلأ متولد نشد. انقلاب اسلامی و این کتاب قطور معرفتی وقتی تدوین شد که همه این حرف‌ها در دنیا بود؛ هم حرف و هم تجسم و عینیتش وجود داشت».

نتیجه آنکه، پژوهش حاضر با بهره‌گیری از مفهوم «لیبرالیسم ایرانی» و تحلیل گفتمان، به‌طور تجربی نشان داده است که هشدارهای امامین انقلاب درباره نفوذ تدریجی و غیرمحسوس لیبرالیسم در گفتمان‌های سیاسی، کاملاً واقع‌بینانه و مبتنی بر شناخت عمیق از ساختارهای گفتمانی بوده است. دقیقاً همان خطری است که امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری بارها نسبت به آن هشدار داده‌اند. از این منظر، این پژوهش را می‌توان تأییدی علمی بر هشدارهای امامین انقلاب درباره خطر لیبرالیسم برای سلامت گفتمانی جمهوری اسلامی دانست. آسیب‌شناسی دقیق دولت‌های پیشین نشان می‌دهد که نفوذ گفتمان لیبرال در لایه‌های سیاست‌گذاری، نه‌تنها به انحراف تدریجی از این آرمان انجامیده، بلکه با ایجاد شکاف‌های هویتی و گفتمانی، مسیر تحقق تمدن اسلامی را با مانع مواجه کرده است.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافع وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Akbar, A. (1991). *A Survey of Contemporary Political Thought*. Alast Publications.
- Akhundzadeh, M. F.-A. (1963). *The New Alphabet and Letters*. Publishing Center of the Academy of Sciences of the Soviet Socialist Republic.
- Amiri, J. (2018). *Iranian Liberalism*. Islamic Culture and Thought Research Institute.
- Bahar, M. T. (1978). *A Brief History of Political Parties in Iran*. Pocket Books Publications.
- Bashiriyeh, H. (1999). *Civil Society and Political Development in Iran*. Ney Publishing.
- Bashiriyeh, H. (2002). *History of Political Thought in the Twentieth Century*. Ney Publishing.
- Bastani Parizi, E. (1975). *The Effort for Freedom: The Political Environment and Life of Moshir al-Dowleh Pirnia*. Nashr-e Novin.
- Bazargan, A. (1983). *Problems and Issues of the First Year of the Revolution in the Words of Engineer Bazargan* (2nd ed.). Bahar.

- Cheney, R. D. (1993). American Defense Strategy in a Changing World (M. H. Jamshidi, Trans.). In *Collection of Articles of the Command and Staff College of the Islamic Revolutionary Guard Corps*. Office of Studies.
- Fayyaz, E. (2013). *Political Discourses in the Islamic Republic of Iran*. Soroush.
- Hosseinizadeh, S. A. (2011). *Freedom in the Political Discourses of the Islamic Republic of Iran* [Master's thesis, Baqir al-Ulum University].
- Lakzaei, N. (2002). *Contemporary Islamic Political Thought*. Bustan-e Ketab.
- Sariolghalam, M. (2007). *Rationality and Development in Iran*. Strategic Studies Research Institute.
- Sarparast Sadat, S. E. (2015). Typology and Critical Re-Identification of Democracy among the Iranian Current Inclined toward Liberalism in the Islamic Republic Period. *Political Science Research Journal*, 10(4), 75-110.
- Tajik, M. (2004). *Discourse Analysis and Politics*. Farhang-e Gofteman.
- Tezcur, G. M., Azadarmaki, T., Bahar, M., & Nayeibi, H. (2012). Support for Democracy in Iran. *Political Research Quarterly*, 65(2), 235-247. <https://doi.org/10.1177/1065912910395326>
- Vaezi, A. (2003). Islam and Liberalism. *Political Science Quarterly*, 6(22), 117-144.